

Sargiej Waźnik

Дустрыбуцыйныя ўласцівасці дзеяслоўнага прэдыката ў беларускай і польскай мовах : (вынікі супастаўляльна-тыпалагічнага аналізу)

Acta Polono-Ruthenica 8, 291-306

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Sargiej Ważnik
Mińsk

**Дыстрыбуцыйныя ўласцівасці дзеяслоўнага прэдыката
ў беларускай і польскай мовах
(вынікі супастаўляльна-тыпалагічнага аналізу)**

1. Дыстрыбуцыйныя ўласцівасці дзеяслоўнага прэдыката

У спецыяльнай літаратуры існуе трывалая традыцыя разглядаць паняцце дыстрыбуцыі ў якасці фармальнай катэгорыі. Пад дыстрыбуцыйнай звычайна разумеецца фармальна-граматычнае акружэнне моўных адзінак (працы Г. Хэльбіга, Р. Мразека, Ю. Д. Абрэяна, Ю.С. Сцяпанавы і інш.). Існуе, аднак, патрэба ва ўдакладненні паняццяў дыстрыбуцыі і дыстрыбуцыйных уласцівасцей у дачыненні да дзеяслоўнага прэдыката, што абумоўлена яго статусам у структуры простага сказа.

Апісанне дыстрыбуцыйных уласцівасцей дзеяслова павінна мець комплексны характар. Яго мэтазгодна праводзіць у семантычным і фармальным аспектах:

1) з улікам логіка-семантычных і катэгарыяльна-семантычных дыстрыбуцыйных абмежаванняў актантаў пазіцый;

2) з улікам спосабаў эксплікацыі актантаў, а таксама характару і дыяпазону „лексічных уваходжанняў” у эксплікаваныя пазіцыі.

Той факт, што дзеяслоўны прэдыкат накладвае спалучальнасныя абмежаванні на сваё акружэнне, а значыць, дазваляе ўжывацца ў ім толькі словам адпаведных функцыянальных (семантычных і фармальных) класаў, робіць магчымым вылучэнне наступных тыпаў дыстрыбуцыйных абмежаванняў:

1) логіка-семантычных дыстрыбуцыйных абмежаванняў, абумоўленых прапазіцыйнай якасцю таго ці іншага актанта;

2) катэгарыяльна-семантычных дыстрыбуцыйных абмежаванняў, абумоўленых дзеяннем у мове закона семантычнага дапасавання і вызначаемых прыналежнасцю таго ці іншага актанта ў сінтак-

січным акружэнні дзеяслова да пэўнага катэгарыяльна-семантычнага класа (напрыклад, да класа адушаўлёных, абстрактных, персанальных і г.д. імёнаў);

3) фармальных дыстрыбуцыйных абмежаванняў, абумоўленых прыналежнасцю таго ці іншага актанта да пэўнага фармальна-граматычнага класа (N_{nom} ; N_{acc} і г.д.);

4) лексічных дыстрыбуцыйных абмежаванняў, абумоўленых выбірльнасцю лексем згодна з законам семантычнага дапасавання і вызначаемых індывідуальнай (а не абагульненай) характарыстыкай слова – яго лексічным значэннем.

Пад дыстрыбуцыйнымі ўласцівасцямі дзеяслоўнага прэдыката ў дадзенай працы разумеюцца колькасныя і якасныя характарыстыкі актантага акружэння таго ці іншага дзеяслова: 1) колькасць адкрытых дзеясловам актантажных пазіцый, іх аблігаторны / факультатывны характар; 2) якасць актантаў: 2.1) логіка-семантычная, 2.2) катэгарыяльна-семантычная, 2.3) фармальна-граматычная і 2.4) лексічная. У сувязі з гэтым дыстрыбуцыю дзеяслоўнага прэдыката вызначым як сукупнасць усіх яго акружэнняў: логіка-семантычнага, катэгарыяльна-семантычнага, фармальна-граматычнага і лексічнага.

2. Дзеяслоўная дыстрыбуцыйная мадэль (ДДМ)

Праблему комплекснага супастаўляльнага апісання дыстрыбуцыйных уласцівасцей дзеяслоўных прэдыкатаў дазваляе вырашыць *дзеяслоўная дыстрыбуцыйная мадэль*, або ДДМ, тэарэтыка-метадалагічныя падставы якой распрацаваны аўтарам. ДДМ валодае наступнымі характарыстыкамі:

1) ДДМ – тэарэтычны (дэдуктыўны, метамоўны) канструкт, падказаны рэальнымі сінтаксічнымі паводзінамі дзеяслоўных прэдыкатаў;

2) ДДМ дазваляе апісваць як аблігаторнае, так і факультатывнае акружэнне дзеяслоўных прэдыкатаў; па сваім аб'ёме ДДМ суадносіцца з паняццямі „мінімальнай структуры сказа” (канцэпцыя У.Р. Гака, І.Ф. Андэрша), „мінімальнага сказа” (канцэпцыя С. Кароляка, Р. Гжэгарчыковай), „арыентаванай фразы” (канцэпцыя Ю. Д. Апрэсяна);

3) згодна з прынцыпам бінарнай структуралізацыі моўных адзінак ДДМ мае двухбаковы характар: 1. План зместу (глыбінная структура) ДДМ: 1.1. Зыходны логіка-семантычны (прапазіцыйны) узровень; 1.2. Катэгарыяльна-семантычны ўзровень; 2. План выражэння (паверхневая структура) ДДМ: 2.1. Фармальна-граматычны (марфалагічны) узровень; 2.2. Лексічны ўзровень. На ўзроўні 1.1 ДДМ для кожнага дзеяслова ўстанаўліваецца зыходная прэдыкатна-актантная структура (ЗПАС), колькасць і прапазіцыйная якасць актантаў у якой прадвызначаецца прэдыкатам. Узровень 1.2 ДДМ улічвае катэгарыяльна-семантычныя і субкатэгарыяльныя дыстрыбуцыйныя характарыстыкі актантаў (адушаўлёнасць / неадушаўлёнасць, персанальнасць / неперсанальнасць, абстрактнасць / канкрэтнасць і інш.). На ўзроўні 2.1 прыводзяцца колькасныя і якасныя характарыстыкі фармальна-граматычнага акружэння дзеясловаў: колькасць і якасць эксплікаваных актантаў, іх марфалага-сіntaxічныя характарыстыкі (часціна мовы, склонавая граматычная форма або іншыя тыпы сіntaxічных пашыральных пашыральных пашыральных актантаў). Лексічны ўзровень ДДМ (2.2) – узровень лексічных „уваходжаньняў” у адкрытыя дзеясловам пазіцыі, узровень рэалізацыі дыстрыбуцыйных абмежаванняў, вылучаных на ўзроўнях 1.1 і 1.2. Іншымі словамі, лексічны ўзровень ДДМ фіксуе канкрэтналексічную парадыгму прэдыкатнай і актантавай пазіцыі той ці іншай ЗПАС;

4) ДДМ мае комплексны, інтэграваны характар, бо ўлічвае спалучальнасныя патэнцыі дзеяслоўнага прэдыката адразу на чатырох узроўнях;

5) ДДМ адпавядае асноўным стадыям тэкстаўтварэння, у прыватнасці, – асноўным стадыям утварэння „мінімальнага сказа”;

6) ДДМ грунтуецца на прынцыпах дзеяння бінарнай і градуальнай апазіцыі;

7) ДДМ рэлевантная для правядзення кантрастыўнага аналізу дыстрыбуцыйных уласцівасцей дзеясловаў.

Яна выконвае ролю „трэцяга кампанента” супастаўлення, або *tertium comparationis*. Пры гэтым мы не выключаем факту магчымай праекцыі адной мовы на другую: дыстрыбуцыйная формула (далей – ДФ) аднаго дзеяслова нібы „накладаецца” на формулу

другога дзеяслова. Так, супаставім ДФ польскага дзеяслова *boleć* і яго беларускага адпаведніка *балець* (гл. табліцу 1):

Табліца 1

Дыстрыбуцыя дзеясловаў *boleć* і *балець*

1.1	Exp	Pred	BodyPart/Loc	(Caus)
1.2	[+Anim]	Адуш.	[+Anim Part]	[+Abstr]
П/2.1	<i>N acc (kogo)</i>	Vf	<i>N nom // (w N loc)</i>	<i>(z N gen // od N gen)</i>
Б/2.1	<i>N dat // у N gen</i>	Vf	<i>N nom // (у N loc)</i>	<i>(ад N gen)</i>
2.2	П.: <i>Piotra</i> <i>Psa</i> Б.: <i>Пятру // у Пятра</i> <i>Сабаку</i>	<i>Boli</i> <i>Boli</i> <i>Баліць</i> <i>Баліць</i>	<i>głowa // (w krzyżu)</i> <i>łapa</i> <i>галава // (у паясніцы)</i> <i>лапа</i>	<i>(z emocji);</i> <i>(od uderzenia);</i> <i>(ад эмоцый);</i> <i>(ад удару).</i>

Пры супастаўленні дыстрыбуцыйных ўласцівасцей дзеясловаў *boleć* і *балець* адрозненні ў іх ДФ выяўлены на ўзроўні фармальнай дыстрыбуцыі – пры выражэнні аблігаторнага эксперыенсіва (польскі варыянт – праз іменную групу *N acc*; беларускі варыянт – праз іменныя групы *N dat // у N gen*) і факультатыўнай прычыны (польскі варыянт – праз іменныя групы *z N gen // od N gen*; беларускі варыянт – праз іменную групу *ад N gen*). ДФ польскага і беларускага дзеясловаў адрозніваюцца толькі фармальнымі сродкамі рэалізацыі эксперыенсіва і прычыны, таму сінтаксічная спецыфіка адзначана ў табліцы толькі на ўзроўні (2.1) ДДМ.

Вынікі даследавання пацвердзілі эфектыўнасць ДДМ як універсальнага інструмента для супастаўлення ДФ беларускіх і польскіх дзеясловаў.

3. Кантрастыўная тыпалогія дзеяслоўных мадэлей

Вызначым кантрастыўную тыпалогію дзеяслоўных ДФ. Параметрамі супастаўлення дзеяслоўных мадэлей прапануем лічыць усе тыя ўзроўні, што былі вылучаны ў структуры ДДМ. Пры гэтым будзем зыходзіць з бінарнай сістэмы міжмоўных адпаведнасцей, вылучаючы тоесныя (цалкам падобныя) і нятоесныя (адрозныя) элементы. Пры ўмове абавязковага ўліку тоеснасці / нятоеснасці дыстрыбуцыі дзеясловаў адной кантрастыўнай пары на вызначаных

узроўнях супастаўлення навідавоку вылучэнне шаснаццаці тэрэтычна магчымых тыпаў сінтаксічных адрозненняў (знак „+” абазначае тоеснасць ДФ дзеясловаў адной кантрастыўнай пары на адпаведным узроўні супастаўлення; знак „-“ абазначае нятоеснасць): **A 1** (+ + + +) – тоеснасць дзеяслоўных мадэлей на ўсіх узроўнях супастаўлення: логіка-семантычным, катэгарыяльна-семантычным, фармальна-граматычным і лексічным; **B 2** (+ + + -) – нятоеснасць дзеяслоўных мадэлей на ўзроўні лексічнай дыстрыбуцыі; **B 3** (+ + - +) – нятоеснасць дзеяслоўных мадэлей на ўзроўні фармальна-граматычнай дыстрыбуцыі; **B 4** (+ - + +) – нятоеснасць дзеяслоўных мадэлей на ўзроўні семантычнай дыстрыбуцыі; **B 5** (- + + +) – нятоеснасць дзеяслоўных мадэлей на ўзроўні логіка-семантычнай дыстрыбуцыі; **C 6** (+ + - -) – нятоеснасць дзеяслоўных мадэлей на двух узроўнях супастаўлення: фармальна-граматычным і лексічным; **C 7** (- - + +) – нятоеснасць дзеяслоўных мадэлей на логіка-семантычным і катэгарыяльна-семантычным узроўнях; **C 8** (+ - + -) – нятоеснасць дзеяслоўных мадэлей на катэгарыяльна-семантычным і лексічным узроўнях; **C 9** (- + - +) – нятоеснасць дзеяслоўных мадэлей на логіка-семантычным і фармальна-граматычным узроўнях; **C 10** (- + + -) – нятоеснасць дзеяслоўных мадэлей на логіка-семантычным і лексічным узроўнях; **C 11** (+ - - +) – нятоеснасць дзеяслоўных мадэлей на катэгарыяльна-семантычным і фармальна-граматычным узроўнях; **D 12** (+ - - -) – нятоеснасць дзеяслоўных мадэлей на трох узроўнях супастаўлення: катэгарыяльна-семантычным, фармальна-граматычным і лексічным; **D 13** (- - - +) – нятоеснасць дзеяслоўных мадэлей на логіка-семантычным, катэгарыяльна-семантычным і фармальна-граматычным узроўнях; **D 14** (- - + -) – нятоеснасць дзеяслоўных мадэлей на логіка-семантычным, катэгарыяльна-семантычным і лексічным узроўнях; **D 15** (- + - -) – нятоеснасць дзеяслоўных мадэлей на логіка-семантычным, фармальна-граматычным і лексічным узроўнях; **E 16** (- - - -) – нятоеснасць дзеяслоўных мадэлей на чатырох узроўнях супастаўлення. Усе разам вызначаныя тыпы сінтаксічных адрозненняў складаюць кантрастыўную тыпалогію дзеяслоўных мадэлей. Як паказваюць вынікі дыстрыбуцыйнага аналізу, рэалізацыю на фактычным польска-беларускім матэрыяле атрымала восем кантрастыўных тыпаў, а іменна: A 1; B 2; B 3; C 6; C 8; C 9; D 12; E 16.

4. Вынікі кантрастыўнага дыстрыбуцыйнага аналізу

Па выніках даследавання, *тоеснымі* (тып А 1: параўн. мадэлі польскага дзеяслова *czytać* і яго беларускага адпаведніка *чытаць*) з'яўляюцца мадэлі дзеясловаў 662 кантрастыўных пар, што складае 64,5% ад агульнай колькасці ўсіх кантрастыўных пар дзеясловаў (усяго былі прааналізаваны ДФ каля 2500 беларускіх і польскіх дзеясловаў, якія былі размеркаваны па 1026 кантрастыўных пар). Дзеясловы 364 кантрастыўных пар (35,5% ад агульнай колькасці ўсіх кантрастыўных пар) утвараюць нятоесныя (эквівалентныя і неэквівалентныя) мадэлі. Эквівалентныя мадэлі ўтвараюць дзеясловы кантрастыўных тыпаў В 2, В 3, С 6. Тып В / 2 (параўн. мадэлі польскага дзеяслова *tuć* і яго беларускага адпаведніка *мыць*: *tuć podłogę, ręce, zęby* – *мыць падлогу, рукі*, але: **мыць зубы; чысціць зубы*) выяўлены ў ДФ дзеясловаў 9 кантрастыўных пар, што складае 0,9%. Найбольш істотныя сінтаксічныя адрозненні паміж беларускімі і польскімі дзеясловамі выяўлены на ўзроўні фармальна-граматычнай дыстрыбуцыі.

Так, кантрастыўны тып В 3 (параўн. мадэлі польскага дзеяслова *boleć* і яго беларускага адпаведніка *балець*, дзе адрозненні выяўлены на ўзроўні выражэння экспе-рыенсіва: *Piotra boli głowa* – *Пятру / у Пятра балець галава*) маюць дзеясловы 281 кантрастыўнай пары (27,4%). Кантрастыўны тып С 6 (параўн. мадэлі прэдыкатаў *karykaturować* і *маляваць карыкатуру*) маюць дзеясловы 20 пар (1,95%). Неэквівалентныя мадэлі зафіксаваны ў выпадку дзеясловаў кантрастыўных тыпаў С 8, С 9, D 12, E 16. Кантрастыўны тып С 8 (параўн. мадэлі дзеясловаў *kochać* і *кахаць*: *Jan kocha Zosię, matkę, siostrę, przyrodę, samochody, dziecko, teatr, życie, psa, kino, muzykę rozrywkową, jesień* і пад. – *Ян (Зося) кахае Зосю (Яна)*, але: **Ян кахае маці, сястру, прыроду, машыны, тэатр, жыццё, сабаку, музыку, восень* і пад.) маюць дзеясловы 20 пар (1,95%). Кантрастыўны тып С 9 (параўн. мадэлі дзеясловаў *siadać* і *сядаць (садзіцца)*: *w fotelu // na ławce // za biurkiem // przy biurku* (**w fotel; *na fotel*) – *у крэсла // на лаве // за стол (*у крэсле; *на лаве)*) выяўлены ў ДФ дзеясловаў 25 пар (2,4%). Пры аналізе вылучана таксама 14 пар дзеясловаў з тыпам адрозненняў С 9, але ў факультатывных пазіцыях (1,36%). Усяго – з улікам і аблігаторных, і факультатывных пазіцый – прапазіцыйная спецыфіка (тып адрозненняў С 9) выяўлена ў ДФ дзеясловаў 39 пар, што складае 3,8% ад агульнай колькасці ўсіх кантрастыўных пар дзеясловаў.

Кантрастыўны тып D 12 (параўн. мадэлі дзеясловаў *cierpieć* ('chorować') + *Caus* / [хвароба / хворая частка цела] і мучыцца + *Caus* / [хворая частка цела]: *na silną migrenę / na serce – жыватом*) маюць дзеясловы 6 пар (0,6%). Кантрастыўны тып E 16 (параўн. дыстрыбуцыю польскіх дзеясловаў *wiedzieć* (+ прэдыкатны актант), *znać* (+ прадметны актант) і іх беларускага адпаведніка ведаць (+ прэдыкатны / + прадметны актант): *Wiem, że mówisz nieprawdę / o tobie wszystko / o twoim przyjeździe / o toczącej się rozprawie; Znam numer twego telefonu / tego pana / język polski / jej adres / wszystkich ludzi we wsi / na pamięć wszystkie ważniejsze daty historyczne / każdy go gest – Месца над падлогай, кожную дошку самой падлогі Міколка ведаў, як свае пяць пальцаў; А дзе бацька цяпер – не ведаю; і ты, брат, відаць, не ведаеш аб сваёй радні; Вядома, што Багушэвіч добра ведаў польскую мову; Пра новае адкрыццё маладога вучонага-фізіка яшчэ не ведалі*) выяўлены ў ДФ дзеясловаў 3 пар (0,3%). Паказальна, што прэдыкаты 45 кантрастыўных пар (тыпы С 9 і E 16), або 4,4% – пры падліках прапазіцыйная спецыфіка ўлічана тут як у аблігаторных, так і ў факкультатыўных пазіцыях, – утвараюць ДФ, спецыфічныя адрозненні паміж якімі выяўлены на ўзроўні прапазіцыйных структур. Іншыя тыпы кантрастыўных адрозненняў не з'яўляюцца такімі ж прадуктыўнымі, як тып В 3, аднак і яны дазваляюць меркаваць аб тых адрозненнях, што маюць месца на ўзроўні аблігаторнага акружэння беларускіх і польскіх дзеяслоўных прэдыкатаў.

Вынікі дыстрыбуцыйнага аналізу частотных беларускіх і польскіх прэдыкатаў, што складаюць ядро сінтаксічнай сістэмы кожнай з супастаўляемых моў, выяўляюць значнае падабенства апісваемых фрагментаў сінтаксічных сістэм беларускай і польскай моў. Гэты факт пацвярджае думку розных вучоных адносна таго, што сінтаксічныя мадэлі славянскіх моў у асноўным супадаюць у сваіх аблігаторных пазіцыях. Большая частка адзначаных у працы універсальных тычыцца сінтаксісу ядзерных дзеясловаў і іх аблігаторных актантаў (тып А 1). Поўнае супадзенне дыстрыбуцыйных ўласцівасцей характэрна для польскіх і беларускіх пераходных манавалентных дзеясловаў. Большасць з іх з'яўляюцца невытворнымі (беспрыставачнымі). Можна пры гэтым выказаць меркаванне, што найбольш частотныя беспрыставачныя дзеясловы ў розных славянскіх мовах будуць у асноўным супадаць па сваіх дыстрыбуцыйных характарыстыках – утвараць тоесныя ДФ. Асноўныя ж

адрозненні будуць выяўляцца пераважна ў ДФ прыставачных прэдыкатаў. Такое вялікае сінтактыка-тыпалагічнае падабенства беларускай і польскай моў тлумачыцца іх генетычнай блізкасцю. Арыентуючыся на даследаванні Л.М. Шакуна, заўважым, што гэта, відаць, вельмі старажытныя па паходжанню рысы, якія „і далі той зыходны матэрыял, які ў далейшым паслужыў важным чыннікам у працэсах паралельнага развіцця асобных з’яў у адзначаных мовах на базе агульных каранёвых марфем і агульнага словаўтваральнага інвентару”¹.

Пры значным падабенстве сінтаксічных сістэм беларускай і польскай моў назіраюцца, аднак, і даволі істотныя адрозненні. Перадусім яны тычацца спецыфічных для кожнай мовы сінтаксічных канструкцый і мадэлей, што складаюць нацыянальную сінтаксічную ідыяматыку гэтых моў. Праведзены дыстрыбуцыйны аналіз дазволіў выявіць сінтаксічныя адрозненні ў ДФ польскіх і беларускіх дзеясловаў на ўсіх чатырох вызначаных намі ўзроўнях супастаўлення.

Супастаўленне ДФ беларускіх і польскіх прэдыкатаў у аблігаторных пазіцыях паказвае, што універсальныя з’явы ў пераважнай ступені тычацца плана зместу дзеяслоўных мадэлей, а спецыфічныя – плана выражэння.

Найбольш відавочныя сінтаксічныя адрозненні ў ДФ беларускіх і польскіх дзеясловаў выяўлены ў факультатыўных пазіцыях. Праведзенае даследаванне дазваляе назваць адзін з найбольш істотных фактаў польска-беларускага супастаўляльнага сінтаксісу: сінтаксічная спецыфіка беларускай і польскай моў тычыцца не столькі сінтаксісу ядзерных дзеясловаў і іх аблігаторнага акружэння, колькі сінтаксісу факультатыўных актантаў. Тут сінтаксічныя адрозненні могуць быць выяўлены ў ДФ фактычна кожнага з разглядаемых дзеясловаў.

5. Дыстрыбуцыйныя ўласцівасці беларускіх і польскіх транзітыўных дзеясловаў

Даволі істотныя адрозненні ў ДФ найбольш частотных беларускіх і польскіх дзеясловаў выяўляюцца не толькі „на перыферыі” дзеяслоўных мадэлей, але і на ўзроўні аблігаторных пазіцый, дзе, на

¹ Л. М. Шакун, *Да праблематыкі і гісторыі вывучэння беларуска-польскіх моўных узаемаадносін*; Л.М. Шакун, *Карані роднай мовы*, Мінск 2001, с. 122-130.

думку некаторых вучоных, „існуе амаль поўная ідэнтычнасць”². Спецыфіка кожнай мовы выяўляецца ў зоне фармальна падобных канструкцый і ў асноўным тычыцца функцыянальных асаблівасцей іх выкарыстання. Як паказваюць вынікі праведзенага кантрас-тыўнага аналізу, сінтаксічная спецыфіка беларускай і польскай моў выяўляецца нават на ўзроўні такой агульнай і адцягненай канструкцыі, якой з’яўляецца транзітыўная мадэль (*Sub / N_{nom} – Pred / V_f – Obj / N_{acc}*). Да такіх высноў можна прыйсці, калі – праз пасрэдніцтва шматузроўневай ДДМ – супаставіць семантыка-сінтаксічныя варыянты рэалізацыі ЗПАС беларускіх і польскіх транзітыўных дзеяслоўных прэдыкатаў. ДДМ у такім выпадку дазваляе ўстанавіць спецыфіку кожнай з моў праз непасрэдную сувязь паміж актантамі, імплікаванымі тым ці іншым транзітыўным прэдыкатам, і адмысловымі спосабамі іх актуалізацыі ў паверхневай структуры простага дзеяслоўнага сказа.

Транзітыўныя дзеясловы ўтвараюць базіс (ядро) дзеяслоўнай сістэмы кожнай з супастаўляемых моў, у сувязі з чым транзітыўныя канструкцыі характарызуюцца досыць высокай ступенню прадуктыўнасці як у беларускай, так і ў польскай мовах. Дыстрыбуцыйныя ўласцівасці транзітыўных дзеясловаў з’яўляюцца, такім чынам, рэлевантнымі для таго, каб:

- 1) казаць пра ўсю дзеяслоўную сістэму той ці іншай мовы ў цэлым;
- 2) меркаваць аб пэўных заканамернасцях спалучальнасці дзеяслоўных прэдыкатаў у той ці іншай мове;
- 3) казаць аб адмысловых сінтактыка-тыпалагічных рысах супастаўляемых моў, звязаных з функцыянаваннем транзітыўных прэдыкатаў.

Дзеясловы падзяляюцца на транзітыўныя (прама-пераходныя) і інтранзітыўныя (непераходныя) паводле сваёй дыстрыбуцыі: лексіка-сінтаксічная апазіцыя пераходных / непераходных дзеясловаў знаходзіць сваё выражэнне ў спалучальнасці / неспалучальнасці з акузатывам прамога аб’екта³. Не выпадкова Е. Курыловіч

² М.Грепль, *К сущности типов предложений в славянских языках*, „Вопросы языкознания” 1967, № 5, с. 63.

³ А.В. Бондарко, *Теория морфологических категорий*, Ленинград 1976, с. 237.

у сваёй дыхатамічнай класіфікацыі склонаў называе адпаведны склон „сінтаксічным”⁴.

Казаць пра ізамарфізм беларускай і польскай транзітыўных мадэлей можна толькі ў дачыненні да прапазіцыйнага ўзроўню. ЗПАС беларускай і польскай транзітыўных мадэлей з’яўляецца трохкампанентнай (*Subj – Pred – Obj*), што абумоўлена трохэлементнай структурай пазамоўнай сітуацыі („*утваральнік дзеяння*” – „*дзеянне*” – „*аб’ект дзеяння*”) і ўвасоблена ў тыповай катэгарыяльнай семантыцы ўсіх прама-пераходных дзеясловаў: *’актыўнае дзеянне агенса накіравана непасрэдна на які-небудзь аб’ект і цалкам яго ахоплівае’*. Склад семантычных функцый *суб’ект (агенс) – прэдыкат – аб’ект* (далей – SPO) з’яўляецца універсальным для розных славянскіх моў, а таму можа лічыцца інварыянтам супастаўлення. На іншых узроўнях супастаўлення выразна выяўляюцца спецыфічныя элементы – адмысловыя семантыка-сінтаксічныя ва-рыянты рэалізацыі ў абедзвюх мовах SPO.

Пазіцыя суб’екта (агенса). Існуе ўстойлівая тэндэнцыя да за-паўнення агентыўнай пазіцыі ў ДФ прама-пераходных дзеясловаў персанальнымі актантамі. Таму як для беларускай, так і для польскай мовы найчасцей гэты актонт будзе мець дыстрыбуцыйнае семантычнае абмежаванне [+Pers]. У паверхневай структуры транзітыўных канструкцый агенс рэалізуецца праз намінацыю – незалежна ад значэння дзеяслоўных прэдыкатаў і іх іменных пашыральныхнаў.

Пазіцыя аб’екта дзеяння (пацыенса / аб’екта сацыяльных адносін). На думку некаторых даследчыкаў⁵, менавіта аб’ект (а не суб’ект) перадае характар дзеяння: аб’ектны актонт спецыялізуе (удакладняе, канкрэтызуе) значэнне транзітыўнага дзеяслова. Параўн.: *Яна добра спявае – Яна спявае французскія песні*. Можа падавацца, што функцыя аб’екта аднолькава выражаецца ў паверхневай структуры беларускіх і польскіх транзітыўных канструкцый – праз форму вінавальнага склону (*N_{acc}*), а пры негатыі – праз форму роднага склону (*N_{gen}*). Але гэта толькі ўяўнае – структурнае

⁴ Е. Курилович, *Проблема классификации падежей*, [в:] *Очерки по лингвистике*, Москва 1962, с. 183-184, 186.

⁵ Ю.А. Левицкий, *От высказывания – к предложению. От предложения – к высказыванию*, Пермь 1995, с. 113; *Русская глагольная лексика: пересекаемость парадигм: Памяти Э.В. Кузнецовой*, под ред. Л.Г. Бабенко, Екатеринбург 1997, с. 59.

– падабенства, бо ў даследуемых мовах за аднолькавай формай (формай вінавальнага склона) хаваюцца розныя значэнні. Імёны якіх катэгарыяльна-семантычных класаў здольныя займаць аб’ектную пазіцыю і ў якой разнавіднасці акузатыва яны прадстаўлены ў мадэлі? Параўнаем беларускія і польскія прыклады: (1) *бачу суседа (суседзяў)* – *бачу стол (сталы)*; (1') *widzę sąsiadę (sąsiadów)* – *widzę stół (stoły)*; (2) *бачу дачку (дачок)* – *сцяну (сцены)*; (2') *widzę córkę (córki)* – *widzę ścianę (ściany)*; (3) *бачу ваўка (ваўкоў)* – *бачу дуб (дубы)*; (3') *widzę wilka (wilki)* – *widzę dąb (dęby)*. Сінкрэтызм вінавальнага і роднага склонаў у беларускай транзітыўнай мадэлі мае месца пры ўжыванні ў аб’ектнай пазіцыі адушаўлёных – персанальных і неперсанальных – актантаў: (1) *суседа, суседзяў*; (2) *дачок*; (3) *ваўка, ваўкоў*. З прыкладаў відаць, што для беларускай мадэлі ўласціва экспліцытнае выражэнне сэнсавай апазіцыі [+Anim // -Anim]. Другая частка гэтай апазіцыйнай пары знаходзіць выражэнне праз сінкрэтызм вінавальнага і назоўнага склонаў – пры ўжыванні ў аб’ектнай пазіцыі неадушаўлёных актантаў: (1) *стол, сталы*; (2) *сцены*; (3) *дуб, дубы*. Такая імплікацыя (тэрмін Л. Ельмслева⁶ – адпавядае лагічнай аперацыі „калі-то”) у беларускай мове праяўляецца ў формах адзіночнага (для назоўнікаў мужчынскага роду) і множнага (для назоўнікаў усіх трох родаў) ліку. Такім чынам: а) (калі) $S - P - \underline{O}_{[+Anim]} \rightarrow (то) N_{nom} - V_f - \underline{N}_{acc (=gen)}$; б) $S - P - \underline{O}_{[-Anim]} \rightarrow N_{nom} - V_f - \underline{N}_{acc (=nom)}$.

Бінарная сэнсавая апазіцыя [+Anim // -Anim] фармальна выяўляецца і ў ДФ польскіх транзітыўных дзеясловаў, калі ў аб’ектную пазіцыю „ўваходзіць” назоўнік мужчынскага роду ў форме адз. ліку: (1') *sąsiada / stół*; (3') *wilka / dąb*. У асноўным жа спецыфіку польскай транзітыўнай мадэлі складае іншая сэнсавая апазіцыя – [+Masc Pers // -Masc Pers], – якая ляжыць у аснове граматычнай катэгорыі *мужчынскай асобы*. Паводле апошняй, супрацьпастаўляюцца імёны, што абазначаюць асоб мужчынскага полу, усім астатнім назоўнікам. Так, сінкрэтызм вінавальнага і роднага склонаў актантаў праяўляецца толькі пры ўжыванні імёнаў, што абазначаюць мужчын: (1') *sąsiadów*. У іншых выпадках, нават тады, калі ўжы-

⁶ Л. Ельмслев, *О категориях личности-неличности и одушевленности-неодушевленности*, [в:] *Принципы типологического анализа языков различного строя*, Москва 1972, с. 114-152.

ваюцца адушаўлёныя назоўнікі, што абазначаюць або жанчын, або жывёл, мае месца сінкрэтызм вінавальнага і назоўнага склонаў: (1') *stoty*; (2') *córki, ściany*; (3') *wilki, dęby*. **Навідавоку семантыка-сінтаксічны** інактыў польскіх транзітыўных канструкцый, што можна лічыць сінтактыка-тыпалагічнай рысай сучаснай польскай мовы ў беларускамоўным дачыненні. Так, „актыўныя” імёны (яны могуць займаць пазіцыю агенса ў іншых мадэлях; напрыклад, імёны катэгарыяльна-семантычных класаў [+Fem Pers] або [-Pers]), граматычна зводзяцца да пасіву. Толькі мужчынска-асабовыя актантаў заўсёды набываюць маркіраваную форму ($N_{acc = gen}$). Такая „мужчынская” імплікацыя выяўляецца ў ДФ польскіх транзітыўных дзеясловаў у множным ліку: а) $S - P - O_{[+Masc Pers]} \rightarrow N_{nom} - V_{fpl} - N_{acc (=gen)}$; б) $S - P - O_{[-Masc Pers]} \rightarrow N_{nom} - V_{fpl} - N_{acc (=nom)}$.

Для беларускіх транзітыўных дзеясловаў характэрны семантыка-сінтаксічны актыў: функцыянальна „актыўныя” імёны, якія „валодаюць уласнымі паводзінамі”⁷ – імёны дыстрыбуцыйных класаў [+Anim], [+Pers], [-Pers]), што заўсёды ўжываюцца ў ДФ беларускіх транзітыўных дзеясловаў з маркёрам актыўнасці ($N_{acc = gen}$). У сваю чаргу неадушаўлёныя („неактыўныя”) імёны ўжываюцца з маркёрам інактыўнасці ($N_{acc = nom}$). Можа падавацца, што вылучаныя апазіцыйныя пары дыстрыбуцыйных семантычных прымет маюць марфалагічны характар, бо вылучаюцца ў іменнай парадыгме. Такая кваліфікацыя з’яўляецца не зусім дакладнай. Па-першае, адзначаныя паняццыйныя катэгорыі (катэгарыяльна-семантычныя прыметы актантаўнага акружэння транзітыўных дзеясловаў) „знаходзяць структурныя асновы”⁸ у супастаўляемых мовах. Больш за тое, яны выяўляюцца толькі ў межах транзітыўных канструкцый, а значыць, – павінны разглядацца як сінтаксічныя (дыстрыбуцыйныя).

Як зазначае А.В. Бандарка, пакуль тое ці іншае слова, напрыклад *воўк*, не трапіла ў акузатыўную пазіцыю транзітыўнай мадэлі, яно не з’яўляецца носбітам адпаведнага функцыянальнага значэння⁹. Па-другое, аб’ектныя актантаў могуць выражацца або праз

⁷ В.В. Богданов, *Семантико-синтаксическая организация предложения*, Ленинград 1977, с. 55.

⁸ Ю.Д. Апресян, *Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля*, [в:] *Лексикографический сборник*, Вып. 5, 1962, с. 56.

⁹ А.В. Бандарко, *op. cit.*, с. 189.

$N_{acc(=gen)}$, або праз $N_{acc(=nom)}$, што абумоўлена семантыкай беларускіх і польскіх транзітыўных дзеясловаў, а таксама тымі семантычнымі дыстрыбуцыйнымі абмежаваннямі, якія гэтыя дзеясловы накладаюць на сваё актантнае акружэнне. Такі падыход дазваляе вылучыць для кожнай мовы дзве разнавіднасці акузатыва – маркіраваную і немаркіраваную.

Для сучаснай беларускай мовы: 1) маркіраваны акузатыў ($N_{acc=gen}$) – рэлевантны для адушаўлёных ($[+Anim]$) аб'ектных актантаў („адушаўлёная” транзітыўная мадэль); 2) немаркіраваны акузатыў ($N_{acc=nom}$) – рэлевантны для неадушаўлёных ($[-Anim]$) аб'ектных актантаў („неадушаўлёная” транзітыўная мадэль).

Для сучаснай польскай мовы: 1) маркіраваны акузатыў ($N_{acc=gen}$) – рэлевантны для мужчынска-асабовых ($[+Masc Pers]$) аб'ектных актантаў („мужчынская” транзітыўная мадэль) 2) немаркіраваны акузатыў ($N_{acc=nom}$) – рэлевантны для немужчынска-асабовых ($[-Masc Pers]$) іменных актантаў („немужчынская” транзітыўная мадэль).

Такі падзел, як мы ўжо высветлілі, невыпадковы. Ён перадусім абумоўлены анталогічнымі прычынамі. Фундаментальныя адрозненні, якія існуюць паміж адушаўлёнымі (актыўнымі) і неадушаўлёнымі (інактыўнымі) аб'ектамі (для беларускай мовы), а таксама паміж мужчынска-асабовымі і немужчынска-асабовымі аб'ектамі (для польскай мовы), знаходзяць сваё адлюстраванне ў транзітыўных канструкцыях, што дазваляе вылучаць для кожнай мовы маркіраваную транзітыўную мадэль і немаркіраваную транзітыўную мадэль. Напрошваецца аналогія з паняццямі „маркіраваная дыятэза” і „немаркіраваная дыятэза”, дзе пад дыятэзай разумеецца схема адпаведнасці паміж адзінкамі глыбіннай і паверхневай структур сказа¹⁰.

Як паказаў супастаўляльна-тыпалагічны аналіз, поўны ізамарфізм пры паверхневай рэалізацыі аб'екта ў беларускай і польскай транзітыўных мадэлях назіраецца толькі тады, калі аб'ектную пазіцыю „займаюць” персанальныя актанты дыстрыбуцыйнага класа $[+Masc Pers]$, а таксама неадушаўлёныя актанты (гл. прыклады 1). Пры іншых „лексічных уваходжаннях” у аб'ектную пазіцыю назі-

¹⁰ Е.Л. Григорьян, *Семантические и прагматические аспекты диатезы*, Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Москва 1986; *Gramatyka współczesnego języka polskiego: Morfologia*, Warszawa 1984.

раюцца семантыка-сінтаксічныя варыянты рэалізацыі ЗПАС (SPO). Гэтыя варыянты абумоўлены рознай актуалізацыяй апазіцыйнай прыметы *актыўнасць / інактыўнасць*, а значыць, – рознай семантычнай арыентаванасцю моў: сучаснай беларускай літаратурнай мовы – паводле катэгорыі *адушаўлёнасці / неадушаўлёнасці*, сучаснай польскай літаратурнай мовы – паводле катэгорыі мужчынскай асобы, якія выяўляюцца толькі ў межах вельмі прадуктыўных для абедзвюх моў транзітыўных канструкцый (гл. табліцу 2). Выказаную ідэю пацвярджаюць і дадзеныя Т.У. Кузьмянковай, паводле якой, семантычным ядром катэгорыі *адушаўлёнасці / неадушаўлёнасці* ў беларускай мове з’яўляецца катэгорыя „*актыўны – неактыўны*”¹¹. Такая ж тэндэнцыя выяўляецца і ў сучаснай рускай мове¹².

Табліца 2

Катэгарыяльна-семантычныя дыстрыбуцыйныя абмежаванні беларускіх і польскіх транзітыўных дзеясловаў

Сінкрэтызм склонаў	Катэгарыяльна- семантычныя дыстрыбуцыйныя абмежаванні беларускіх транзітыўных дзеясловаў	Катэгарыяльна- семантычныя дыстрыбуцыйныя абмежаванні польскіх транзітыўных дзеясловаў	Характар тран- зітыўнай мадэлі
$N_{acc=gen}$	Адушаўлёны актант [+Anim]	мужчына [+Masc Pers]	Маркіраваная транзітыўная мадэль
$N_{acc=nom}$	Неадушаўлёны актант [-Anim]	не-мужчына [-Masc Pers]	Немаркіраваная транзітыўная мадэль

Апісаня вышэй патрабаванні да актантаў транзітыўнай мадэлі з’яўляюцца інварыянтнымі (агульнамоўнымі, сістэмнымі, надіндывідуальнымі) заканамернасцямі, характарыстыкай любога беларускага / польскага прамапераходнага дзеяслова. Пры гэтым межы і

¹¹ Т.В. Кузьменкова, *Категория одушевленности-неодушевленности в современном белорусском языке*, Автореф. дис. ... канд. филол. Наук, Минск 1980, с. 25.

¹² В.А. Ицкович, *Очерки синтаксической нормы*, Москва 1982, с. 87-88.

характар (дзяпазон) аб'ектных уваходжанняў у транзітыўную мадэль абумоўлены семантыкай кожнага канкрэтнага дзеяслова і акрэсліваюцца наступнымі семантыка-сіntaxічнымі тыпамі:

1) для беларускай мовы:

- 1а) $SPO_{[+Anim]}$ ('быць адушаўлёным актантам') → $N_{nom} V_f N_{acc(=gen)}$ (бянтэжыць, гнявіць, крыўдзіць, няньчыць, песьціць, карміць);
- 1б) $SPO_{[-Anim]}$ → $N_{nom} V_f N_{acc(=nom)}$ (брукаваць, выстуджваць, вытоптаць, будаваць, касіць, таўчы, перастаўляць);
- 1в) $SPO_{[+Anim / -Anim]}$ → $N_{nom} V_f N_{acc(=gen / =nom)}$ (бачыць, маляваць, слухаць, выбіраць, любіць, ненавідзець);

2) для польскай мовы:

- 2а) $SPO_{[+Masc Pers]}$ → $N_{nom} V_{f pl} N_{acc(=gen)}$ (zawstydząć, krzywdzić, niańczyć, piastować, karmić);
- 2б) $SPO_{[-Masc Pers]}$ → $N_{nom} V_{f pl} N_{acc(=nom)}$ (brukować, wydeptywać, kosić, tuc, przestawiać);
- 2в) $SPO_{[+Masc Pers / -Masc Pers]}$ → $N_{nom} V_{f pl} N_{acc(=gen / =nom)}$ (widzieć, rysować, kochać, lubić, obrać, znać).

Такім чынам, фармальнае падабенства сіntaxічных канструкцый яшчэ не азначае іх семантычнай тоеснасці або падабенства пры выкарыстанні. Гэта той самы выпадак, калі мовы адрозніваюцца не столькі тым, што яны маюць ці чаго не маюць, колькі тым, як яны выкарыстоўваюць тое, што маюць (У.Р. Гак, А.К. Кіклевіч). Беларускую і польскую транзітыўныя мадэлі нельга назваць эквівалентнымі¹³, бо механізм праяўлення актантаў імплікацыі ў кожнай з іх мае спецыфічныя рысы. Навідавоку праява сіntaxічнай неэквівалентнасці беларускай і польскай моў у плане аблігаторнага акружэння транзітыўных дзеясловаў.

Беларуская мова адрозніваецца ад польскай не столькі складам дыстрыбуцыйных семантычных прымет, колькі іх іерархіяй. *Неэквівалентнасць* сіntaxісу беларускай і польскай моў выяўляецца перш за ўсё ў сістэме кожнай з моў – на ўзроўні

¹³ Т.П. Кшешовский, *Эквивалентность, конгруэнтность и глубинная структура*, [в:] *Новое в зарубежной лингвистике*, Вып. 25: *Контрастивная лингвистика*, Общ. ред. и вступ. В.Г. Гака, Москва 1989.

інварыянтнай спалучальнасці транзітыўных дзеяслоўных прэдыкатаў, што, зразумела, не можа не адбіцца і на „індыўідуальнай” спалучальнасці кожнага канкрэтнага дзеяслова.

Паколькі транзітыўныя дзеясловы ўяўляюць сабой даволі вялікую ў колькасных адносінах групу, атрыманыя вынікі можна пашырыць на ўсю дзеяслоўную сістэму ў цэлым.

Streszczenie

Dystrybucja właściwości predykatu czasownikowego w języku polskim i białoruskim (analiza porównawcza)

W artykule podano wyniki badania kontrastywnego właściwości dystrybucyjnych czasowników białoruskich i polskich, przeprowadzonego za pomocą czasownikowego modelu dystrybucyjnego (CMD). Istnieje tradycja, by rozpatrywać pojęcie dystrybucji jako kategorię formalną.